

พระพุทธศาสนากับบทบาททางการเมือง Buddhism and its political role

พระครูกิตติวราทร (ทองปิ่น)

Ven. PhrakruKitiwarathorn (Thongpan)

1. บทนำ

มนุษย์เป็นสัตว์สังคม ไม่ชอบที่จะอยู่โดดเดี่ยวตามลำพัง จึงต้องรวมกันอยู่ในลักษณะเป็นกลุ่มก้อนที่เรียกว่า “สังคม” ซึ่งการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมดังกล่าว จำเป็นต้องมีการจัดระเบียบในการอยู่ร่วมกันภายใต้กฎกติกาที่ร่วมกันกำหนดขึ้น เพื่อความสงบเรียบร้อย และอยู่ร่วมกันอย่างผาสุก และเพื่อให้การใช้กฎกติกาที่กำหนดขึ้นเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ และยุติธรรม จึงจะต้องมีฝ่ายปกครองฝ่ายหนึ่ง และฝ่ายที่อยู่ภายใต้การปกครองหรือถูกปกครองอีกฝ่ายหนึ่ง การจัดระบบสังคมในลักษณะนี้ เรียกว่า การปกครอง ซึ่งการปกครองไม่ว่าจะเป็นลักษณะใดก็ตามถือว่าเป็น “การเมือง” เพราะการเมืองเป็นเรื่องของการปกครอง ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ที่อยู่ภายใต้การปกครองจะผูกโยงสมาชิกทั้งหมดในสังคมเข้าไว้ด้วยกัน โดยมีกฎกติกาที่ร่วมกันกำหนดขึ้นนั้นเป็นเครื่องร้อยรัดสมาชิกในสังคมให้อยู่ร่วมกันด้วยความผาสุก สงบ สันติ เสมอภาคและยุติธรรม

ในพระพุทธศาสนา มีประเด็นสำคัญที่น่านศึกษาเป็นอย่างยิ่งโดยเฉพาะบทบาทที่เกี่ยวกับสังคมทางการเมือง กล่าวคือ พระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้นมาในสมัยที่ประวัติศาสตร์แห่งมนุษยชาติได้จารึกไว้ว่า มนุษย์ถูกกดขี่ขูดรีด มีการถือชั้นวรรณะ ซึ่งเป็นการจำกัดสิทธิ และหน้าที่ของมนุษย์ ยังผลให้เกิดความเหลื่อมล้ำต่ำสูง ไม่เท่าเทียมกันในสังคม โดยอินเดียในสมัยนั้น ได้ตกอยู่ภายใต้การปกครองของชนชาติอารยัน (อารยัน) ซึ่งเป็นผู้ผูกขาดอำนาจแต่เพียงเผ่าเดียว และได้มีการกำหนดสังคมชนชั้นด้วยการแบ่งสมาชิกในสังคมออกเป็น 4 กลุ่มที่เรียกว่า “วรรณะ 4 คือ พราหมณ์ กษัตริย์ แพศย์ ศูทร” พร้อมทั้งกำหนดบทบาท และหน้าที่ของแต่ละวรรณะอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด กล่าวคือพราหมณ์ มีหน้าที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และสั่งสอนศีลธรรม กษัตริย์ พวกนี้กรบมีหน้าที่ปกครองประเทศ แพศย์ คือพ่อค้าวานิชดำเนินกิจการด้านเศรษฐกิจ และศูทร ซึ่งเป็นชนชั้นต่ำสุดในระบอบวรรณะ จะเป็นพวกขานาชาวไร่ และกรรมกรแบกหาม นอกจากนี้ยังได้กำหนดคติทางสังคมไว้ด้วยว่า หากมีการแต่งงานข้ามวรรณะโดยเฉพาะกับวรรณะต่ำสุด บุตรีที่เกิดมาจะจัดเป็นกลุ่มนอกระบบที่เรียกว่า “จันทาล” (The Untouchable) ซึ่งมีสถานะไม่ต่างจากสัตว์เดรัจฉาน สภาพการณ์ทางสังคมดังกล่าว ได้ดำเนินมาจนกระทั่งพระพุทธองค์ได้อุบัติขึ้นในโลก พระองค์ทรงปฏิเสธรถถือชั้นวรรณะ และทรงสอนให้นำ “กรรม” หรือการกระทำของบุคคลมาเป็นตัวกำหนดสถานะของบุคคลในสังคมว่า “ดี หรือ เลว” “สูงส่ง(พราหมณะ) หรือ ต่ำต้อย(วสละ)” นอกจากนี้ในหมู่พระสงฆ์สาวกของพระองค์ ระบบ “อาวุโส”(Seniority) ได้นำมาใช้กำหนดสถานะเพื่อแสดงคารวะต่อกันและกันของพระสงฆ์

2. ระบบการปกครองในโลกปัจจุบัน

ในโลกปัจจุบันระบบการปกครองสามารถแบ่งหลาย ๆ ออกเป็น 4 ระบบด้วยกัน คือ

ระบอบประชาธิปไตย (Democracy) ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันว่า เกิดขึ้นในสมัยกรีกโบราณ ประมาณ 508 ปีก่อนคริสตกาล หลังพุทธปรินิพพาน 35 ปี (พุทธศักราชนับจากพุทธปรินิพพาน ซึ่งเกิดขึ้นก่อนคริสตกักราช 543 ปี) ประชาธิปไตยยุคกรีกถือว่าเป็นประชาธิปไตยทางตรง กล่าวคือพลเมืองสามารถแสดงความคิดเห็นต่อการบริหารบ้านเมืองได้โดยตรง ต่อมาในสมัยคริสตวรรษที่ 18 ได้เกิดประชาธิปไตยแบบมีผู้แทนขึ้น กล่าวคือพลเมืองมิได้แสดงความคิดเห็นโดยตรง แต่เลือกผู้แทนเป็นปากเป็นเสียงแทนในสภาโดยผ่านระบบการโหวต (Voting) โดยใช้เสียงข้างมากเป็นเกณฑ์ตัดสิน ประเทศที่ได้ชื่อว่าเป็นประชาธิปไตยในปัจจุบันต่างใช้ระบบนี้ ซึ่งอาจรวมถึงประเทศในกลุ่มสาธารณรัฐอิสลาม (Islam Republic) ที่มีการเลือกตั้งตามระบอบประชาธิปไตยด้วย

ระบอบราชาธิปไตย (Monarchy) ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ประการ คือ 1) ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (Absolute Monarchy) เป็นระบอบที่กษัตริย์จะเป็นผู้มียอำนาจสูงสุดในการบริหารประเทศ และ 2) ระบอบกษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญ (Constitutional Monarchy) ซึ่งอาจเป็นระบอบประชาธิปไตยที่มีกษัตริย์เป็นประมุข หรือเป็นการปกครองแบบอื่นที่กษัตริย์มิได้ใช้อำนาจเบ็ดเสร็จเด็ดขาด

ระบอบเผด็จการ (Dictatorship) ซึ่งอาจแยกเป็น 1) เผด็จการคอมมิวนิสต์ (Communism) ประเทศที่ปกครองด้วยระบอบคอมมิวนิสต์บางประเทศอาจเรียกระบบการปกครองของตนเองว่า ประเทศสังคมนิยม เช่นประเทศสหภาพโซเวียตรัสเซียในอดีต และ 2) เผด็จการทหาร (Military Dictatorship) ซึ่งนิยมใช้กันอยู่ในประเทศกำลังพัฒนา หรือประเทศด้อยพัฒนาทั้งหลาย (Developing/Less Developed Countries)

ระบอบคณาธิปไตย (Oligarchy) ซึ่งปกครองโดยกลุ่มชนชั้นสูงหรืออภิสิทธิชน (Privileged people) หรือกลุ่มผลประโยชน์ที่มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจ หรือกลุ่มติดอาวุธที่มีอำนาจทางการเมืองหรืออำนาจนอกระบบ

3. พระพุทธองค์กับการเมือง

พระพุทธเจ้าทรงประสูติในวรรณะกษัตริย์ โดยพระองค์ทรงเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ กษัตริย์ผู้ปกครองแคว้นสักกะซึ่งเป็นรัฐขนาดเล็กตั้งอยู่ทางตอนเหนือของชมพูทวีป (อินเดียโบราณ) ในสมัยนั้น และในฐานะที่เป็นเจ้าชาย ทรงได้รับการศึกษา และการฝึกฝนในวิชาการด้านการปกครองและยุทธวิธี เพื่อเตรียมตัวเป็นกษัตริย์สืบต่อจากพระราชบิดา พระองค์จึงทรงคลุกคลีอยู่ในแวดวงของกษัตริย์ เจ้าชาย และเสนาบดีทั้งหลาย แต่ด้วยเหตุพลิกผันทางความคิดไม่ว่าจะด้วยสาเหตุใดก็ตาม ทำให้พระองค์ทรงตัดสินใจพระทัยออกผนวช หันหลังให้กับการ “หมั่นอาณาจักร กรงล้อมแห่งอำนาจ” มาสู่การ “หมั่นธรรมจักร กงล้อแห่งพระธรรม” ซึ่งหมายถึงทรงหันหลังให้กับการต่อสู้เพื่อเอาชนะกันด้วยอาวุธยุทธโธปกรณ์ อันนำไปสู่การสูญเสียชีวิตและทรัพย์สิน ซึ่งมีไขเฉพาะชีวิตของผู้ที่เป็นนักรบ แต่รวมถึงการสูญเสียชีวิตของบุคคลที่บริสุทธิ์และไม่รู้โอหน้อเหินเกี่ยวกับเรื่องสงครามเลย เช่นเด็กและสตรี ซึ่งส่งผลเป็นความวิโยคโศกสลด และความร้าวฉานแก่สังคมมนุษย์ แล้วทรงทุ่มเทพระองค์แสวงหาแนวทางแห่งสันติ และวิธีสร้างปัญญาให้แก่มนุษย์

ซึ่งพระองค์ทรงเห็นว่า เป็นวิธีที่ดีที่สุด และมีผลก่อให้เกิดสันติภาพ ภารตภาพ และเสรีภาพที่ถาวรแก่ มนุษยชาติได้อย่างแท้จริง ซึ่งพระองค์ได้ทรงยึดแนวทางแห่งสันติ ที่เรียกว่า “สันติวิธี” นี้ อย่างมั่นคง และทรงสั่งสอนให้มนุษยชาติทั้งมวลดำเนินตามแนวทางนี้ ตลอดพระชนม์ชีพ

แม้พระองค์จะทรงสังกัดในวรรณะกษัตริย์ และเคยได้สมาคมกับบุคคลชั้นปกครองมาแต่ก่อนเสด็จ ออกผนวช และแม้ภายหลังผนวช แต่พระองค์ก็ไม่เคยใช้อิทธิพลทางด้านการเมืองเพื่อมาใช้สอนศาสนา และ ก็ไม่เคยอนุญาตให้มีการใช้ศาสนาของพระองค์เพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจทางการเมืองแต่อย่างใด

แต่ในปัจจุบันมีนักการเมืองบางคน และนักทฤษฎีทางการเมืองเป็นจำนวนมากไม่น้อยที่ได้พยายามจะ นำพระนามของพระพุทธเจ้าเข้ามาสู่การเมือง โดยบอกว่าพระองค์เป็นคอมมิวนิสต์บ้าง เป็นนักทุนนิยมบ้าง เป็นนักจักรวรรดินิยมบ้าง พวกนักการเมืองและนักทฤษฎีทางการเมืองเหล่านี้ต่างลืมนึกไปว่า ปรัชญาการเมือง อย่างที่เราเรารู้กันมานี้เป็นเรื่องที่เพิ่งจะได้มีการพัฒนาขึ้นมาในแถบโลกตะวันตกภายหลังจากสมัยพุทธกาลนาน มาก พวกคนที่พยายามที่จะใช้ประโยชน์จากพระนามของพระพุทธเจ้าเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองจะต้อง จดจำไว้ด้วยว่า พระพุทธเจ้าเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้ทรงอยู่เหนือโลก และเหนือการเมืองแล้ว

4. ศาสนากับการเมือง

ได้มีความพยายามที่จะคลุกเคล้าศาสนาเข้ากับการเมือง ทั้ง ๆ ที่ศาสนาและการเมืองมีความแตกต่างกัน กล่าวคือรากฐานของศาสนาคือศีลธรรม ความบริสุทธิ์และศรัทธา ส่วนการเมืองเป็นเรื่องของอำนาจ ซึ่งอาจรวมถึงผลประโยชน์ที่จะพึงมีพึงได้ทั้งแก่ตนและบริวาร หรือแก่กลุ่มของตน แต่ในทางประวัติศาสตร์ ศาสนาก็มักถูกใช้เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้ที่อยู่ในอำนาจ และแก่การใช้อำนาจของพวกเขาเสมอมา เช่น ศาสนาได้ถูกใช้เพื่อหาความชอบธรรมให้แก่การสงคราม การพิชิตดินแดน การลงโทษ การสังหารโหด การกบฏ และการทำลายล้างซึ่งงานทางศิลปะและวัฒนธรรม เป็นต้น เมื่อศาสนาถูกนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ทางการเมืองเช่นนี้ ศาสนาก็จึงได้ถูกบิดเบือนจากอุดมคติทางศีลธรรมอันสูงส่ง และได้ถูกเบี่ยงเบนให้ไปตาม ความต้องการทางการเมืองของชาวโลกไป ดังจะเห็นตัวอย่างได้ไม่ยากในสถานการณ์โลกปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม คำสอนของพระพุทธศาสนามีได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อจะสร้างสถาบันทางการเมืองแบบ ใหม่ และมีใช้เพื่อสถาปนาโครงสร้างทางการเมืองใดๆขึ้นมา แต่มีจุดมุ่งหมายเพื่อหาทางแก้ปัญหาของสังคม โดยทำการปฏิรูปความเชื่อที่ไม่ถูกต้องและไม่ตั้งอยู่บนหลักเหตุผล ซึ่งครอบงำบุคคลที่ประกอบเป็นสังคมใน ทุกยุคสมัย ให้หันมาตระหนักในเรื่องของการใช้ “ปัญญา” วิเคราะห์หาเหตุผลที่ถูกต้อง และเป็นธรรม ผ่าน กระบวนการศึกษาและพัฒนาจิต (ไตรสิกขา) เพื่อก้าวสู่ความเป็นสังคมอุดมปัญญา (Knowledge-based society) ที่จะช่วยให้สังคมได้ยึดหลักมนุษยธรรมอันยิ่งใหญ่ เพื่อความผาสุก และสวัสดิของสมาชิกของสังคม และเพื่อแบ่งปันทรัพยากรให้เป็นไปอย่างยุติธรรม

จากประสบการณ์ที่ผ่านมา ย่อมเป็นที่ประจักษ์ว่า มักมีข้อจำกัดสำหรับระบบการเมืองที่จะสร้าง เสริมความผาสุกและความไพเราะให้แก่ประชาชน เพราะว่าไม่มีระบบการเมืองใดที่แม้ว่าจะมีอุดมการณ์อัน สูงส่งขนาดไหนจะสามารถสร้างสันติสุขขึ้นมาได้ トラบเท่าที่บุคคลในระบบการเมืองนั้นยังถูกครอบงำด้วยความโลภ ความโกรธและความหลงอยู่ นอกจากนั้นแล้ว ไม่ว่าจะระบบการเมืองใดจะถูกนำมาใช้ ก็จะมี องค์ประกอบทั่วไปบางอย่างที่สมาชิกของสังคมนั้น ๆ จะยังต้องประสบอยู่ต่อไป คือ ผลของกรรมดีและ

กรรมชั่ว แม้ว่าระบบการเมืองที่ดีและมีความยุติธรรมจะให้หลักประกันสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐาน และมีระบบการถ่วงดุลในการใช้อำนาจซึ่งเป็นเงื่อนไขที่จะสร้างความสุขในสังคมไว้ได้แล้วก็ตาม แต่มนุษย์ก็ไม่สามารถมีอิสรภาพอย่างสมบูรณ์ได้ เพราะว่าตามหลักศาสนาโดยเฉพาะพระพุทธศาสนาได้ระบุว่า การมีอิสรภาพที่สมบูรณ์นั้นจะไม่สามารถหาพบได้ในระบบการเมืองใดๆ เพราะนั่นเป็นอิสรภาพภายนอก (External freedom) แต่จะหาได้เฉพาะในจิตใจที่มีอิสรภาพจากการครอบงำของกิเลสแล้ว ที่เรียกว่าอิสรภาพภายใน (Internal freedom) เท่านั้น และการที่จะมีอิสรภาพที่แท้จริงได้นั้น มนุษย์เราจะต้องมองลงไปจิตใจของตน และจะต้องมุ่งมั่นที่จะปลดปล่อยตนเองออกจากโซ่ตรวนของกิเลส และค้นหาที่มีอิสรภาพเป็นรากให้ได้ เพราะการมีอิสรภาพในความหมายที่แท้จริงนั้น จะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อบุคคลได้ใช้ธรรมะเพื่อพัฒนาและทำการฝึกตนทั้งทางกาย ทางวาจา และทางจิตใจ เพื่อให้เพิ่มศักยภาพทางจิตของตนให้เข้มแข็ง และบริสุทธิ์ กระทั่งเกิดดวงตา เกิดญาณ เกิดปัญญา เกิดวิชา และเกิดอาโลกะ(แสงสว่าง) เพื่อให้รู้แจ้งเห็นจริงในธรรมจนบรรลุพระนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต

5. หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่เกื้อกูลต่อการปกครอง

ในพระพุทธศาสนามีหลักคำสอนที่เกื้อกูลต่อระบบการปกครอง หรือการเมืองแม้ในสมัยปัจจุบันที่อาจนำมากล่าวคือ

5.1 หลักความเสมอภาค พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงความเสมอภาคของมนุษยชาติไว้ก่อนอับราฮัม ลินคอล์น (Abraham Lincoln) และได้ตรัสถึงระบบชนชั้นและวรรณะว่า เป็นความอภัยที่ถูกร่างขึ้นมาเพื่อการกดขี่ และเอาไรต์เอาเปรียบกันของบุคคลในสังคม การแบ่งชั้นวรรณะของคนเราตามทัศนะของพระพุทธเจ้าจะมีได้ก็ด้วยการใช้เกณฑ์การแบ่งเพียงอย่างเดียวคือ “กรรม” หรือคุณภาพของพฤติกรรมทางศีลธรรมเท่านั้น ดังที่พระองค์ได้ตรัสไว้ว่า “กัมมุนา วสโล โหติ กัมมุนา โหติ พรหมโณ” (บุคคลจะเป็นคนต่ำต้อย หรือสูงส่งก็เพราะกรรม หรือการกระทำของตนเท่านั้น)

นอกจากนี้ พระพุทธศาสนายังได้ยกระดับสถานภาพสตรีให้สูงขึ้นสู่ความเป็นปวงชนบุคคล เช่นเดียวกับสุภาพบุรุษ ดังจะเห็นได้จากการอนุญาตให้สตรีรับบวชเป็นภิกษุณี และได้รับยกย่องในเอตทัคคะ(ความเป็นเลิศเฉพาะทาง) เช่นเดียวกับพระภิกษุ ทั้งที่ในยุคสมัยของพระพุทธเจ้านั้น สถานภาพของสตรีไม่ได้แตกต่างจากความเป็น “วัตถุทางเพศ” (Object of Sex) เท่านั้น หรือแม้แต่ในสมัยปัจจุบัน สตรีในบางสังคมหรือในบางศาสนายังถูกกดขี่ข่มเหง เอาไรต์เอาเปรียบ และถูกกีดกันขัดขวางในทางการศึกษา และแม้แต่ความเป็นอิสระที่จะเลือกวิถีชีวิตของตนเอง แต่พระพุทธศาสนาได้ก้าวข้ามสิ่งกีดขวางนี้ เมื่อกว่า 2,500 ปีมาแล้ว

5.2 หลักการก้าวเข้าสู่ความมีอำนาจในทางการเมือง พระพุทธศาสนาได้วางหลักการคัดกรองบุคคลที่จะก้าวเข้าสู่อำนาจว่า จะต้องเป็นบุคคลที่ประกอบด้วยคุณธรรม 7 ประการคือ 1. เป็นผู้ที่เลี้ยงดูมารดาบิดา 2. มีความเคารพต่อผู้มีอาวุโสสูงกว่า 3. เป็นผู้ที่พูดจาไพเราะอ่อนหวาน 4. ไม่พูดส่อเสียดเพื่อให้เกิดการแบ่งฝ่าย หรือแตกแยก 5. เป็นผู้ที่รู้จักสงเคราะห์อ่อนเคราะห์คนอื่นไม่ตระหนี่ถี่เหนียวจนเกินไป 6. เป็นผู้มียึดมั่นในสัจจะ และ 7. เป็นผู้มีรู้จักระงับความโกรธ ไม่แสดงความเกรี้ยวกราด

นอกจากนี้ เพื่อส่งเสริมความร่วมมือและความมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันจากมวลชน พระพุทธศาสนายังได้วางหลักสังคหวัตถุไว้เป็นแนวทางสำหรับการอยู่ร่วมกันอย่างสันติในสังคม คือ ทาน (การให้หรือการเสียสละ) ปิยวาจา (การพูดวาจาที่ดี หรือไพเราะต่อกัน) อุตถจริยา (การรู้จักบำเพ็ญประโยชน์) และสมานัตตตา (การรู้จักวางตนอย่างเหมาะสมทั้งต่อสถานะของตนเอง และสถานะของบุคคลอื่น)

5.3 หลักการกำหนดหน้าที่ของบุคคลที่เกี่ยวข้องเนื่องกันในสังคม พระพุทธศาสนาได้วางหลักการที่บุคคลที่เกี่ยวข้องเนื่องกันในสถานะต่าง ๆ จะพึงปฏิบัติต่อกันที่เรียกว่า “ทศ 6” ไว้ดังนี้ ในสังคหวัตถุ (พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่ม 3 ภาค 2 - หน้า 88) พระพุทธศาสนาได้แสดงหลักธรรมที่ก่อให้เกิดความผูกพันระหว่างบุคคลในสังคมโดยเปรียบกับทศทั้ง 6 คือ (1) ปุรัตถิมทศ (ทศเบื้องหน้า) ได้แก่ มารดาบิดา (2) ทักขิมทศ (ทศเบื้องขวา) ได้แก่ ครูอาจารย์ (3) ปัจฉิมทศ (ทศเบื้องหลัง) ได้แก่ สามเณรภรรยา (4) อุตตรทศ (ทศเบื้องซ้าย) ได้แก่ มิตรสหาย (5) อุปริมทศ (ทศเบื้องบน) ได้แก่ พระสงฆ์ สมณพราหมณ์ (6) เหมฐิมทศ (ทศเบื้องล่าง) ได้แก่ ลูกจ้างกับนายจ้าง ซึ่งในทศที่ 6 นี้ ก็คือความผูกพันระหว่างองค์กรกับพนักงาน โดยทั้งสองฝ่ายพึงปฏิบัติต่อกันเพื่อสร้างความผูกพันดังนี้ “พนักงาน ผู้เป็นทศเบื้องต่ำ องค์กร หรือนายจ้างพึงบำรุงด้วยสถาน 5 คือ (1) ด้วยจัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง หมายถึงการให้ทำงานตามความถนัด หรือตามวิชาชีพ (2) ด้วยให้อาหารและรางวัล หมายถึงการให้เบี่ยขยัน หรือยกย่องพนักงานดีเด่นในรอบเดือน หรือรอบปีเป็นต้น (3) ด้วยรักษาในคราวเจ็บไข้ หมายถึงการให้สวัสดิการที่เหมาะสม (4) ด้วยแจกของมีรสแปลกประหลาดให้(การให้โบนัส หรือเลื่อนตำแหน่ง) และ (5) ด้วยปล่อยให้หยุดงานในสมัย หรือเทศกาล (การให้มีวันหยุด หรือสันทนาการตามความเหมาะสม)” เมื่อฝ่ายพนักงานได้รับการบำรุงแล้ว ย่อมอนุเคราะห์ให้นายจ้าง หรือองค์กร ด้วยสถาน 5 คือ “(1) ลูกขึ้นทำการงานก่อนนาย ได้แก่ เข้าปฏิบัติงานตรงเวลา (2) เลิกการทำงานที่หลังนาย หมายถึง เลิกงานตรงเวลา (3) ถือเอาแต่ของที่นายให้ หมายถึงรับค่าจ้างแรงงาน และสวัสดิการตามสิทธิ์ ไม่เรียกร้องเกินสิทธิ์ (4) ทำการงานให้ดีขึ้น คือรู้จักพัฒนาฝีมือ หรือทักษะการทำงานให้มีประสิทธิภาพ (5) นำคุณของนายไปสรรเสริญ หมายถึงการไม่นำความลับหรือเคล็ดลับขององค์กรไปเปิดเผยซึ่งถือว่าเป็นการทำลายองค์กร” (จิราภรณ์ ผันสว่าง, 2556, หน้า 18-19)

5.4 หลักการทางประชาธิปไตย ชื่อนี้จะเห็นได้จากภายในประชาคมของสงฆ์เอง ที่สมาชิกทุกคนมีสิทธิที่จะตัดสินใจในเรื่องต่างๆ ไปด้วยตนเอง แต่ในการพิจารณา หรือตัดสินใจที่สำคัญที่เกิดขึ้นและจะต้องได้รับการพิจารณาเป็นการพิเศษ จะต้องมีการประชุมสงฆ์ ซึ่งจะกำหนดองค์ประชุม เป็น 4 รูปบ้าง 5 รูปบ้าง 10 รูปบ้าง มากกว่า 10 รูปบ้าง ตามความสำคัญของเรื่องแล้วแต่กรณี และเรื่องนั้นๆ จะนำเสนอต่อภิกษุสงฆ์ และมีการอภิปรายกันในลักษณะคล้ายคลึงกับระบบทางรัฐสภา แบบประชาธิปไตยที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน จะมีภิกษุที่มีลักษณะคล้ายกับ “ประธานสภา” ซึ่งได้รับการแต่งตั้งให้ทำหน้าที่ควบคุมวาระการประชุม มีการนำเสนอในรูปแบบของญัตติ ที่จะเปิดโอกาสให้มีการอภิปรายกัน ซึ่งในบางกรณีก็ใช้เพียงวาระเดียว บางกรณีก็ใช้ 2 วาระ และบางกรณีก็ใช้ 3 วาระ ซึ่งเป็นแบบเดียวกับการปฏิบัติของรัฐสภาที่จะต้องผ่านร่างกฎหมายในวาระที่ 3 ถึงจะประกาศใช้เป็นพระราชบัญญัติได้ หากการอภิปรายแสดงออกมาถึงความต่างของมติ ก็จะดำเนินการยุติความขัดแย้งทางมตินั้นโดยการโหวตด้วยเสียงข้างมาก

5.5 หลักการระงับความขัดแย้ง พระพุทธเจ้าไม่ทรงเห็นด้วยกับการใช้ความรุนแรงหรือการทำลายล้างชีวิต และทรงประกาศว่า ไม่มีสิ่งใดที่จะเรียกได้ว่าเป็นสงครามแห่งความยุติธรรม (Just War) พระองค์

ทรงสอนว่า “ผู้ชนะย่อมก่อเวร ผู้แพ้ย่อมนอนเป็นทุกข์ ผู้ที่สละได้ทั้งความมีชัยชนะและความพ่ายแพ้ย่อมนอนเป็นสุข”

พระพุทธองค์ไม่เพียงแต่จะทรงสอนในเรื่องความไม่ใช้ความรุนแรงและเรื่องสันติภาพเท่านั้น แต่พระองค์ยังทรงเป็นศาสดาองค์เดียวที่ได้เข้าไปสู่สมรภูมिरบเพื่อป้องกันการมิให้เกิดสงคราม โดยพระองค์ได้เข้าไปถอดชนวนความตึงเครียดระหว่างพวกศากยะและพวกโกลิยะพระญาติทั้งสองฝ่ายของพระองค์ที่กำลังจะทำสงครามกันเพื่อแย่งน้ำจากแม่น้ำโรहिณี นอกจากนั้นแล้วพระองค์ก็ยังได้โน้มน้าวพระเจ้าอชาตศัตรูมิให้ทำการโจมตีราชอาณาจักรของชาววัชชี

ในจักกวัตตีสัทธาสูตร พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ศีลธรรมและอาชญากรรม เช่น การลักขโมย การพูดปด การใช้ความรุนแรง การจองเวร การโหดร้าย เป็นต้น สามารถเกิดขึ้นมาได้จากความยากจน พระราชาและรัฐบาลอาจจะพยายามปราบปรามอาชญากรรมโดยวิธีลงโทษ แต่ก็จะมีไร้ผลที่จะกำจัดอาชญากรรมโดยใช้ความรุนแรง

ในกฎทันทสูตร พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้ใช้วิธีการพัฒนาเศรษฐกิจแทนที่จะใช้ความรุนแรงในการลดอาชญากรรม รัฐบาลควรจะใช้ทรัพยากรของประเทศเพื่อปรับปรุงสภาวะทางเศรษฐกิจของประเทศ ควรใช้การพัฒนาทางเกษตรกรรมและพัฒนาชนบท ให้การสนับสนุนทางการเงินแก่พ่อค้าและและนักธุรกิจ ตลอดจนให้ค่าจ้างที่เพียงพอแก่กรรมกรผู้ใช้แรงงานเพื่อดำรงไว้ซึ่งชีวิตที่ติงามและเกียรติภูมิของความเป็นมนุษย์

5.6 หลักแห่งภาวะผู้นำ พระพุทธเจ้าทรงตรัสถึงความสำคัญและเงื่อนไขของรัฐบาลที่ดี โดยได้ทรงแสดงให้เห็นว่าประเทศชาติจะเหลวแหลก ตกต่ำ และไม่มีความสุข เมื่อประมุขของรัฐบาลเหลวแหลก และไม่มีคุณธรรม พระองค์ไม่ทรงเห็นด้วยกับการคอร์รัปชันและทรงตรัสว่ารัฐบาลที่ดีนั้นจะต้องทำงานโดยยึดหลักของความมีมนุษยธรรม

พระพุทธศาสนาได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับภาวะผู้นำไว้ใน อุมมาทันทติชาดก (พระไตรปิฎก เล่มที่ 28 ขุททกนิกายชาดก ภาค 2 หน้า 6-13) โดยยอมรับความสำคัญของภาวะผู้นำของบุคคลที่เป็นผู้บริหาร ดังนี้ “ถ้าเมื่อฝูงโคว่ายข้ามฟากไปอยู่ โคนผู้นำฝูงว่ายไปคด โคทั้งหมดนั้นก็ว่ายไปคดฉันใด ในหมู่มนุษย์ก็ฉันนั้น ผู้ใดได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ประเสริฐ (หมายถึงผู้นำ หรือผู้บริหาร) ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรม จะป่วยกล่าวไปไปถึงประชาชน นอกนี้ รัฐทั้งหมดย่อมอยู่เป็นทุกข์ ถ้า พระราชาไม่ทรงตั้งอยู่ในธรรม เมื่อฝูงโคว่ายข้ามฟากไปอยู่ ถ้าโคผู้นำฝูงว่ายไปตรง โคทั้งหมดนั้นก็ว่ายไปตรง ฉันใด ในหมู่มนุษย์ก็ฉันนั้น ผู้ใดได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ประเสริฐ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรม จะป่วยกล่าวไปไปถึงประชาชนนอกนี้ รัฐทั้งหมดย่อมอยู่เป็นสุข ถ้าพระราชาทรงตั้งอยู่ในธรรม” (จิราภรณ์ ผันสว่าง, 2556, หน้า 34)

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2540) ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า “ภาวะผู้นำ” ว่า ภาวะผู้นำ “ก็คือคุณสมบัติ เช่นสติปัญญา ความติงาม ความรู้ ความสามารถของบุคคล ที่ชักนำให้คนทั้งหลายมาประสานกัน และพากันไปสู่จุดหมายที่ติงาม” และได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับคุณสมบัติของผู้นำไว้ว่า ผู้นำ จะเป็นผู้ประสานให้พากันไป กล่าวคือผู้นำมีความสัมพันธ์กับองค์ประกอบต่าง ๆ ในการนำ 6 อย่างคือ

1. ตนเองจะต้องมีคุณความดี ความรู้ ความสามารถเป็นต้นอย่างเพียงพอ จนเรียกได้ว่าเป็นแบบอย่าง ซึ่งทำให้เขาเกิดศรัทธา คือมีความมั่นใจในตัวผู้นำ เชื่อว่าจะสามารถแก้ปัญหา นำพาไปถึงจุด

หมาย ซึ่งทำให้พอใจ เต็มใจและอยากจะไปร่วมด้วย

2. ผู้นำจะทำให้เขา (บุคลากรในองค์กร) เกิดความมั่นใจในตัวเอง ว่าเขามีศักยภาพ มีทุนแห่งความสามารถที่จะเอามาปรับ มาจัด มาพัฒนาให้สามารถทำกิจการงานให้สำเร็จ

3. ผู้นำช่วยให้เขาประสานกันเอง คือชักนำให้เกิดความสามัคคี พร้อมเพรียงกัน ทั้งประสานมือและประสานใจ หรือร่วมมือร่วมใจกัน

4. ผู้นำช่วยประสานคนกับสิ่งที่จะทำ หรือประสานคนกับงานให้เขามีความมั่นใจในงาน หรือสิ่งที่จะทำว่าสิ่งนี้ดีแน่ จนเขาอยากจะทำและเกิดความรักงาน เมื่อเขาเกิดความรักงานแล้วก็จะตั้งใจทำงาน

5. ผู้นำช่วยประสานความตั้งใจทำงานนั้นเข้ากับความมีกำลังใจในการทำงาน คือให้เกิดกำลังใจ ซึ่งจะทำให้มีความกระตือรือร้น มีความตื่นตัว ที่ทางพระเรียกว่า มีความไม่ประมาท ไม่ให้เป็นคนเฉื่อยชา

6. ผู้นำจะต้องหาวิธีส่งเสริมสนับสนุนเอื้อโอกาสให้เขาพัฒนาตัวเองให้มีความเจริญงอกงามขึ้น เช่นว่า เก่งขึ้น ดีขึ้น ทำงานได้ผลดียิ่งขึ้น มีความสุขมากขึ้น มีชีวิตที่ดีงาม บรรลุประโยชน์สุขที่แท้จริงมากยิ่งขึ้น (จิราภรณ์ ผันสว่าง, 2556, หน้า 35)

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “เมื่อผู้นำของประเทศเป็นคนมีความยุติธรรมและเป็นคนดี เสนาบดีก็จะเป็นคนยุติธรรมและเป็นคนดี; เมื่อเสนาบดีเป็นคนมีความยุติธรรมและเป็นคนดี เจ้าหน้าที่ชั้นสูงก็จะเป็นคนมีความยุติธรรมและเป็นคนดี; เมื่อเจ้าหน้าที่ระดับสูงเป็นคนมีความยุติธรรมและเป็นคนดี เจ้าหน้าที่ในระดับล่างก็จะเป็นคนยุติธรรมและเป็นคนดี; เมื่อเจ้าหน้าที่ระดับล่างเป็นคนยุติธรรมและเป็นคนดี ประชาชนก็จะเป็นคนที่มีความยุติธรรมและเป็นคนดี (อังคตตรนิกาย)

ในชาดก พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสถึงกฎเกณฑ์ของรัฐบาลที่ดี ที่เรียกว่า ทศราชธรรม หรือ ทศพิธราชธรรม ซึ่งกฎเกณฑ์ 10 ประการ เหล่านี้ สามารถนำมาใช้กับรัฐบาลในปัจจุบันที่มุ่งหวังที่จะปกครองประเทศให้มีสันติสุขได้ ทศราชธรรม 10 ประการมีดังนี้

1. ทาน มีความเอื้อเฟื้อและไม่เห็นแก่ตัว
2. ศีล มีความประพฤติดี
3. ปริจจาคะ พร้อมทั้งจะเสียสละความสุขสำราญของตนเพื่อความสุขของประชาชน
4. อาชวะ มีความซื่อตรง
5. มัททวะ มีความอ่อนโยน
6. ตปะ ดำเนินชีวิตที่เรียบง่ายเพื่อเป็นตัวอย่างแก่ประชาชน
7. อักโกธะ ไม่กริ้วกราดลุอำนาจความโกรธ
8. อวิหิงสา ไม่ใช่ความรุนแรง
9. ขันติ มีความอดทน
10. อวิโรธนะ เคารพในมติมหาชนเพื่อส่งเสริมสันติภาพและความปรองดอง

เกี่ยวกับพฤติกรรมของผู้ปกครองนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำต่อไปว่า 1. ผู้นำที่ดีพึงกระทำการสิ่งใดโดยไม่มีกรล่ำเอียงหรือมีอคติระหว่างคนกลุ่มต่างๆ 2. ผู้นำที่ดีพึงไม่มีความเคียดแค้นต่อประชาชนคนใดหรือกลุ่มใด และ 3. ผู้นำที่ดีไม่พึงกลัวที่จะบังคับใช้กฎหมายเพื่อสร้างความยุติธรรม (จักกวัตติสึหนาท สุตฺร)

ในมิลินทปัญหา มีข้อความตอนหนึ่งว่า “หากบุคคลใดเป็นผู้ที่ไม่มีความเหมาะสม เป็นผู้ไร้ความสามารถ เป็นผู้ไร้ศีลธรรม เป็นผู้ไม่มีความสมควร เป็นผู้ที่ไม่มีความสามารถ และเป็นผู้ไร้ค่าที่จะเป็นพระราชาน เมื่อได้รับการสถาปนาให้เป็นกษัตริย์หรือเป็นผู้นำที่มีอำนาจมาก บุคคลผู้นั้นก็จะต้องถูกทรมาน ถูกลงโทษโดยประชาชน เพราะเหตุที่เขาเป็นบุคคลที่ไม่มีความเหมาะสมและเป็นบุคคลที่ไร้ค่า บุคคลที่ขึ้นสู่ตำแหน่งของความมีอธิปไตยที่ไม่เป็นธรรม ผู้นำซึ่งล่องละเมิดกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมและกฎเกณฑ์พื้นฐานของกฎหมายทางสังคม ก็จะถูกลงโทษเช่นเดียวกัน นอกจากนั้นแล้ว ประชาชนก็ต้องคอยคัดค้านผู้นำที่ประพฤติตนเป็นโจรปล้นแผ่นดินด้วย” ในชาดกเรื่องหนึ่ง มีการกล่าวถึงผู้นำที่ได้ลงโทษผู้บริสุทธิ์และไม่ลงโทษผู้กระทำผิดว่าเป็นผู้นำที่ไม่สมควรที่จะปกครองประเทศ

การเน้นย้ำของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับหน้าที่ทางศีลธรรมของผู้ปกครองในการใช้อำนาจสาธารณะในการปรับปรุงสวัสดิการของประชาชนนี้ ได้เป็นสิ่งบันดาลใจให้พระเจ้าอโศกมหาราชในศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกาลให้ทรงกระทำตาม พระเจ้าอโศกมหาราชทรงมีแรงกระตุ้นจากหลักการที่ว่านี้ จึงได้ทรงตัดสินพระทัยที่จะดำเนินชีวิตที่สอดคล้องธรรมะและปฏิบัติตามธรรมะเพื่อรับใช้พสกนิกรของพระองค์เองและเพื่อรับใช้มวลมนุษยชาติทั้งปวง พระองค์ได้ประกาศว่าจะไม่ใช้ความรุนแรงก้าวร้าวต่อประเทศเพื่อนบ้านของพระองค์ ทรงได้ให้หลักประกันแก่ประเทศเหล่านั้นว่าพระองค์มีความปรารถนาดีและได้ส่งคณะทูตนำสารแห่งสันติภาพและการไม่ใช้ความรุนแรงของพระองค์เดินทางไปยังดินแดนพระราชอาณาจักรต่าง ๆ ในแดนไกล

พระองค์ทรงได้ให้การสนับสนุนการปฏิบัติอย่างแข็งขันในการส่งเสริมคุณค่าทางสังคมและทางศาสนาต่างๆ เป็นต้นว่า ความซื่อสัตย์ ความสัตย์ ความกรุณา ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความไม่ใช้ความรุนแรง ความมีน้ำใจต่อบุคคลอื่น ความไม่ว่าร้ายกัน ความไม่ละโมภในทรัพย์สินของบุคคลอื่น และความไม่ทำอันตรายต่อสัตว์ พระองค์ได้ส่งเสริมอิสรภาพทางศาสนาและการให้ความเคารพต่อศาสนาหรือความเชื่อของกันและกัน ทรงเดินทางไปสอนพระธรรมแก่คนในชนบทด้วยพระองค์เองเป็นครั้งคราว ทรงสร้างสาธารณประโยชน์ เช่น โรงพยาบาลสำหรับรักษามนุษย์ และโรงพยาบาลสำหรับรักษาสัตว์ ทรงจัดหาयरักษาโรคไว้ให้ประชาชน ทรงให้สร้างต้นไม้และสวนพรรณไม้วัดตามริมถนนหนทาง ทรงให้ขุดบ่อน้ำ และให้สร้างที่อาบน้ำและบ้านพักอาศัย ทรงห้ามมิให้มีการโหดร้ายต่อสิ่งมีชีวิตทั้งปวง

5.7 หลักการว่าด้วยการแก้ไข้ปัญหาของมนุษย์ คุณูปการของพระพุทธเจ้าที่มีต่อมวลมนุษยชาติที่ยิ่งใหญ่มากกว่านักปฏิรูปสังคมคนอื่นๆทั้งก่อนหน้าและภายหลังพระองค์ ก็คือการที่พระองค์ทรงมี “พระอนาวรณญาณ” คือพระญาณอันไม่ติดขัด สามารถมองทะลุปัญหาหลักเข้าไปจนถึงรากเหง้าของความทุกข์ หรือเจ็บป่วยทางจิตของมนุษย์ เมื่อจิตใจของมนุษย์ได้รับการแก้ไข้แล้ว การปฏิรูปอย่างแท้จริงจึงจะเกิดผลขึ้นมาได้

การปฏิรูปที่เกิดจากพลังของโลกภายนอกจะมีความยั่งยืนอยู่ไม่นาน แต่การปฏิรูปที่เกิดขึ้นจากผลของการเปลี่ยนแปลงในจิตสำนึกภายในของมนุษย์จะลงรากลึกฝังอยู่นาน ในขณะที่กึ่งกันสาขาของต้นไม้จะแผ่ขยายออกไปได้นั้น ก็ต้องอาศัยอาหารหล่อเลี้ยงที่ได้มาจากรากของต้นไม้ฉนั้นใด การปฏิรูปจะเกิดขึ้นมาได้ก็ต่อเมื่อจิตใจได้เตรียมหนทางไว้เพื่อการปฏิรูป ฉนั้นนั้น และการปฏิรูปนี้จะยั่งยืนคงมั่นอยู่ได้ต่อเมื่อมนุษย์เสริมสร้างตนเองให้มีความรักในสัจจะ ความยุติธรรม และมีความรักต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น

หลักการที่พระพุทธเจ้าทรงสอนนี้มีได้ตั้งอยู่บนรากฐานของปรัชญาทางการเมือง และทั้งก็มีได้เป็นคำสอนที่ส่งเสริมให้มนุษย์แสวงหาความสุขในทางโลก แต่เป็นคำสอนที่จะนำไปสู่การบรรลุถึงซึ่งพระนิพพาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็ว่า เป้าหมายสูงสุดของคำสอนของพระพุทธเจ้า ก็คือการดับเสียซึ่งตัณหาที่จะผูกพันมนุษย์ให้ติดอยู่ในโลกนี้ไว้ ดังมีข้อความในพระธรรมบทที่สนับสนุนความในข้อนี้ว่า “หนทางที่จะนำไปสู่ประโยชน์ทางโลกเป็นแบบหนึ่ง และหนทางที่จะนำไปสู่นิพพาน (โดยการดำเนินชีวิตตามทางศาสนา) ก็เป็นอีกแบบหนึ่ง”

แต่ทั้งนี้ก็มีได้หมายความว่าชาวพุทธไม่สามารถเกี่ยวข้องกับหรือจะไม่เกี่ยวข้องกับกระบวนการทางการเมืองซึ่งเป็นความเป็นจริงทางสังคม เพราะถึงจะอย่างไรชีวิตของสมาชิกของสังคมก็จะต้องถูกกำหนดโดยกฎหมายและระเบียบข้อบังคับ การจัดระเบียบทางเศรษฐกิจภายในสังคม และการจัดระเบียบของสถาบันต่างๆ ซึ่งทั้งหลายทั้งปวงเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ได้รับอิทธิพลมาจากการจัดระเบียบทางการเมืองของสังคมนั้นๆ โดยแท้

6. บทสรุป

จากหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาบางประการที่กล่าวข้างต้น ย่อมแสดงว่า พระพุทธศาสนาเป็นรากฐานสำคัญต่อการเมืองการปกครองที่จะให้มวลมนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขได้ โดยใช้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นหลักการ หลักคิด และเป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติทั้งผู้ปกครองรัฐและประชาชนในรัฐ ที่สำคัญที่สุดเหนือศาสนาใด ๆ ก็คือ พระพุทธศาสนา อยู่เหนือลัทธิการเมืองใด ๆ และบุคลากรทางพระพุทธศาสนาไม่ว่ายุคใด สมัยใด หรือในระบบการเมืองใด ก็มีได้นำคำสอนทางศาสนาเป็นเครื่องมือในการแสวงหาอำนาจแต่อย่างใด

อย่างไรก็ดี หากชาวพุทธต้องการจะเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมือง เขาก็จะไม่ใช้ศาสนาในทางผิดๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจทางการเมือง ทั้งจะไม่แนะนำให้ผู้สละชีวิตทางโลกเข้ามาดำเนินชีวิตในทางศาสนาได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการเมืองอีกด้วย และที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ พระพุทธศาสนาจะสอนให้คนในระบบการเมืองไม่ให้มุ่งเอาชนะบุคคลอื่นโดยส่วนตัว แต่จะต้องเอาชนะ “ใจ” ตนเอง พัฒนาใจตนเองให้หลุดพ้นจากกิเลสที่ครอบงำ ทั้งนี้ เพื่อความเป็น “อิสรภาพ” อย่างแท้จริง ดังนั้น จึงควรที่เราจะช่วยกันเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้กระจายไปทั่วโลก เพื่อเป็นแนวทางในการสร้างสรรค์สันติภาพให้เกิดขึ้นแก่โลก และนำสันติสุขมาสู่มนุษยชาติได้อย่างถาวรตลอดไป

7. บรรณานุกรม

- จตุรงค์ บุนยรัตน์สุนทร. (2540). **สวัสดิการสังคมทางแก๊วกฤตสังคมไทย**. กรุงเทพมหานคร : บริษัทฟ้าอภัย.
- จิราภรณ์ ผันสว่าง. (2556). **รูปแบบความสัมพันธ์โครงสร้างเชิงเส้นของปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความผูกพันต่อองค์การของบุคลากรในมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**.
วิจัยเพื่อชุมชนบัณฑิตสาขาวิชาการบริหารการศึกษามหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2539). **ธรรมกับการพัฒนาชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2539). **พุทธวิธีแก้ปัญหา เพื่อศตวรรษที่ 21**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม.

- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2540). **ธรรมนุญชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรมการศาสนา
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2542). **พระพุทธศาสนาพัฒนาคนและสังคม**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
กรมการศาสนา.
- สมพร สุขเกษม. (2542). **ความจริงของชีวิต**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา.
- สิงคาลกสูตร (พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค เล่ม 3 ภาค 2 - หน้า 88). ฉบับคณะสงฆ์ไทย.
- สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. (2530). **สังคมวิทยาตามแนวพุทธศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร
: โรงพิมพ์กรมการศาสนา.
- อุมาทันตีชาตก (พระไตรปิฎก เล่มที่ 28 ขุททกนิกายชาตก ภาค 2 หน้า 6-13). ฉบับคณะสงฆ์ไทย.